ISSN – 2277-7911
Impact Factor – 5.958

YOUNG RESEARCHER
A Multidisciplinary Peer-Reviewed Refereed Research Journal

January - 2025
Vol. 14
Special Issue
No. 1

महिला सक्षमीकरण आणि भारतातील महिलांची सद्यस्थिती

गीतांजली संभाजीराव हाके

अर्थशास्त्र विभाग,

रा. ब. नारायणराव बोरवके महाविद्यालय, श्रीरामपूर. जि. अ. नगर.

***Corresponding Author:* गीतांजली संभाजीराव हाके**

DOI - 10.5281/zenodo.14880998

महिला सक्षमीकरण म्हणजे महिलांच्या व्यक्ती आणि समुदायांची आध्यात्मिक, राजकीय, सामाजिक, शैक्षणिक, लिंग किंवा आर्थिक शक्ती वाढवणे. महिला या प्रत्येक अर्थव्यवस्थेचा अविभाज्य भाग आहेत. जेव्हा महिलांना पुरुषांसोबत प्रगतीमध्ये समान भागीदार मानले जाईल तेव्हाच राष्ट्राचा सर्वांगीण विकास आणि सुसंवादी विकास शक्य होईल. भारतातील महिला सक्षमीकरण हे भौगोलिक स्थान (शहरी/ग्रामीण), शैक्षणिक स्थिती, सामाजिक स्थिती (जात आणि वर्ग) आणि वय यासह अनेक भिन्न घटकांवर अवलंबून आहे. आरोग्य, शिक्षण, आर्थिक संधी, लिंग-आधारित हिंसाचार आणि राजकीय सहभाग यासह अनेक क्षेत्रांमध्ये राष्ट्रीय, राज्य आणि स्थानिक (पंचायत) पातळीवर महिला सक्षमीकरणाबाबत धोरणे अस्तित्वात आहेत. महिला सक्षमीकरणामुळे त्यांना स्वायत्तता आणि त्यांच्या जीवनावर नियंत्रण मिळते. सक्षम महिला स्वतःच्या विकासाच्या एजंट बनतात, स्वतःचा अजेंडा निश्चित करण्यासाठी आणि समाजातील त्यांच्या दुय्यम स्थानाला आव्हान देण्यासाठी पर्यायांचा वापर करण्यास सक्षम असतात.

उद्देशः

1. महिला सक्षमीकरणाची संकल्पना समजून घेणे
2. महिलांचे रोजगारातील स्थान अभ्यासणे.
3. महिला साक्षरतेचे प्रमाण अभ्यासणे.
4. एकूण मतदानात महिला मतदाराची टक्केवारी अभ्यासणे.
5. महिलांची राजकीय स्थिती अभ्यासणे.

अभ्यासाची गृहीतकृत्येः

1. भारतात पुरूषांच्या समान पातळीवर महिला सक्षमीकरण झालेले नाही.
2. स्त्री-पुरूष लिंग गुणोत्तरात तफावत आहे.
3. पुरूषांच्या तुलनेत महिलांचा राजकारणातील सहभाग नगण्य आहे.
4. संघटीत क्षेत्रातील रोजगाराच्या संधीत पुरूषांच्या तुलनेत महिलांचे प्रमाण कमी आहे.

संशोधन पद्धतीः

प्रस्तुत शोधनिबंधात विश्लेषणात्मक पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. त्यासाठी आवश्यक माहिती संग्रहित करण्यासाठी द्वितीयक स्त्रोतांचा वापर करण्यात आला आहे. यामध्ये भारत सरकारचे वार्षिक अहवाल, भारतीय महिला व बालविकास मंत्रालय, महिला व बालविकास आयुक्तालय यांचे अहवाल, प्रस्तुत विषयाशी निगडित वर्तमानपत्रातील लेख, मासिके, साप्ताहिके, विविध संदर्भ ग्रंथ व इंटरनेट सेवा इत्यादींचा वापर करून माहिती मिळवली आहे. त्या आधारे मिळवलेल्या माहितीचे विश्लेषण करून निष्कर्ष काढण्यात आलेले आहेत.

महिला सक्षमीकरणाची संकल्पनाः

सक्षमीकरण ही एक बहुआयामी संकल्पना आहे. अशा व्यापक व गुंतागुंतीच्या स्वरूपामुळे महिला सक्षमीकरणाची नेमकेपणाने व्याख्या करता येत नाही, तरी एखाद्याला त्याच्या जीवनासंबंधी अधिकार प्राप्त करून देणे त्यासाठीची पात्रता त्यांच्यात निर्माण करणे याला सक्षमीकरण असे म्हटले जाते. सक्षमीकरण ही दुर्बलता नष्ट करणारी संकल्पना आहे. महिला सक्षमीकरण ही संकल्पना सर्वप्रथम "पावलो फिरे" यांनी मांडली. ती स्त्रियांच्या विकासाशी संबंधित आहे. 1980 च्या दशकात सुरुवातीला महिलांच्या कल्याणावर अधिक भर दिला गेला. 1990 च्या दशकात स्त्री-पुरुष समानतेवर भर देण्यात आला. याच दशकाच्या शेवटी महिला सक्षमीकरण या शब्दाचा प्रयोग करण्यात आलेला आहे. कोणतेही राष्ट्र आपल्या राष्ट्रातील स्त्री-पुरुषांच्या विकासाद्वारेच राष्ट्राचा सर्वांगीण विकास करू शकतो.

महिला सक्षमीकरणाचा अर्थः

पावलो फिरे या विचारवंतांनी महिला सक्षमीकरण ही संकल्पना सर्वप्रथम मांडून अबला महिलांना सबला करण्यासाठी त्यांना समान संधी देण्याचा विचार त्यांनी मांडलेला आहे. महिला सक्षमीकरण म्हणजे महिला केवळ शारिरिक्त निरोगी व सदृढ असणे असे नाही तर सामाजिक, आर्थिक व शैक्षणिक दृष्ट्या स्त्रियांवरील अन्याय - अत्याचार दूर करून त्यांना योग्य न्याय मिळवून देणे म्हणजे महिला सक्षमीकरण होय.

व्याख्या:

1. **लता बाटलीवालाः**

स्त्रीला सक्षम करणे ही एक प्रक्रिया आहे. ही प्रक्रिया स्त्रीला इतर उपेक्षित घटकांना दूर ठेवण्याच्या सुव्यवस्थेत प्रवाहाचे स्वरूप बदलून नवी दिशा देऊन कृतीत आणता येते, तेव्हा प्रामुख्याने स्त्रीला सक्षम करण्यासाठी तिला शक्ती देण्याचे प्रयत्न केले गेले पाहिजे तरच तिचा अधिक गतीने विकास होतो.

2. **विनेसा ग्रिफेनः**

स्त्रियांच्या अंगी निर्णय घेण्याची, नियंत्रण करण्याचे संघटन करण्याची क्षमता, मतप्रदर्शन करणे, कृतिशील कार्यक्रम घडवून आणणे, आर्थिक व्यवहार, इ. घटकांचा विकास होणे यालाच महिला सक्षमीकरण असे म्हणतात.

योजना, कायदे व कल्याण कार्यक्रमाच्या माध्यमातून महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीने सामाजिक आर्थिक, शैक्षणिक, राजकीय अशा सर्व क्षेत्रांमध्ये निर्णयक्षम बनवणे स्त्री - पुरुष असमानता नष्ट करणे स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीने विकासाच्या संधी उपलब्ध करून देणे या प्रक्रियेला महिला सक्षमीकरण असे म्हणतात.

महिला सक्षमीकरणाचे कायदेः

महिला सक्षमीकरण कायदेशीर अधिकारांसह सक्षम करण्यासाठी संसदेने पारित केलेले काही कायदे आहेत - समान मोबदला कायदा 1976, हुंडा प्रतिबंध कायदा 1961, अनैतिक वाहतूक (प्रतिबंध) कायदा 1956, गर्भधारणा वैद्यकीय समाप्ती कायदा 1987, बालविवाह प्रतिबंध कायदा 2006, लिंग चाचणी. (गैरवापराचे नियंत्रण आणि प्रतिबंध) कायदा 1994, कामाच्या ठिकाणी महिलांचा लैंगिक छळ कायदा 2013.

या बरोबरच जागतिक पातळीवर 1893 मध्ये 'महिला समानता' लागू करणारा न्यूझीलंड हा जगातील पहिला देश आहे. अमेरिकेत 26 ऑगस्ट 1920 रोजी 19 व्या घटनादुरुस्तीद्वारे महिलांना प्रथमच मतदानाचा अधिकार मिळाला. पूर्वी तेथे महिलांना द्वितीय श्रेणीच्या नागरिकांचा दर्जा होता. 1971 पासून, 26 ऑगस्ट हा दिवस 'महिला समानता दिन' म्हणून साजरा केला जात आहे. 2001 हे वर्ष भारताने महिला

सशक्तिकरण वर्ष म्हणून घोषित केलेले आहे. या वर्षात महिलांना सक्षम बनवण्यासाठी विविध बाबींवर भर देण्यात आलेला आहे.

रोजगार क्षेत्रात महिलांची स्थितीः

भारतीय संस्कृती ही पुरुषप्रधान असल्याने स्त्री विषयक अनेक सामाजिक समस्या दिसून येतात. परंतु बदलत्या परिस्थितीनुसार प्राचीन व मध्ययुगीन काळातील स्त्रियांच्या समस्या आज आढळत नाहीत. पूर्वी स्त्रीने शिक्षण घेणे, नोकरी करणे गैर मानले जायचे परंतु आज स्त्रीने शिक्षण व नोकरी करणे आवश्यक बनले आहे. 9 ऑक्टोबर 2023 रोजी सांख्यिकी आणि कार्यक्रम या मंत्रालयाने कामगार मनुष्यबळ सर्वेक्षण अहवाल 2022-23 जारी करण्यात आला आहे. यानुसार महिला कामगारांच्या सहभागामध्ये लक्षणीय सुधारणा झालेली आहे. हा दर 2017-18 मध्ये 23.3% होता त्यात वाढ होऊन 2022-23 पर्यंत तो 37 टक्क्यांवर पोहोचला आहे.

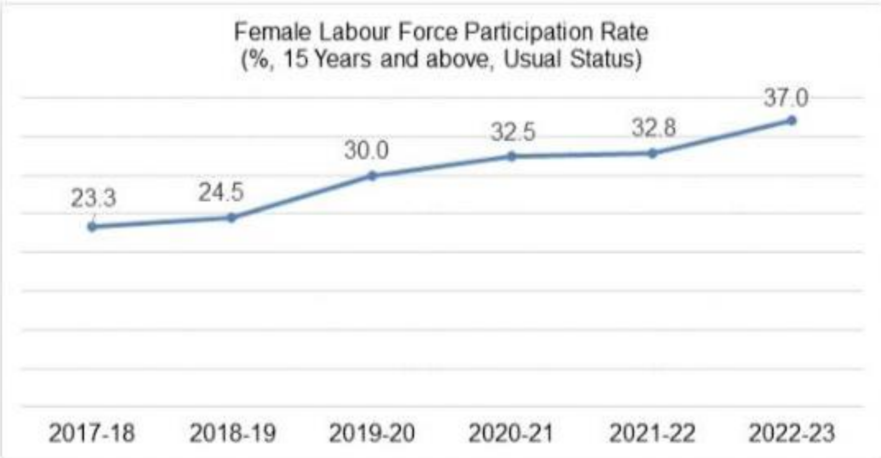

स्रोत: कामगार मनुष्यबळ सर्वेक्षण 2022-23.

सशक्तीकरणाच्या सहभाग दरातील ही वाढ महिलांच्या दीर्घकालीन सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय विकासाच्या उद्देशाने धोरणात्मक उपक्रमाद्वारे महिला सक्षमीकरण सुनिश्चित करण्यासाठी सरकारने राबवलेल्या निर्णायक कार्यक्रमाचा हा परिणाम आहे.

आर्थिक क्षेत्रातील महिलांची स्थितीः

महिलांच्या सक्षमीकरणात स्त्रियांचे देशाच्या आर्थिक उलाढालीतील त्यांचे स्थान खूप महत्वाचे आहे. आर्थिक सक्षमीकरण निर्देशांकानुसार भारतातील एकूण 432 कोटी स्त्रिया ह्या विविध क्षेत्रात काम करत आहेत. त्यापैकी 343 कोटी महिला ह्या असंघटित क्षेत्रात कार्यरत आहेत. उर्वरित 89 कोटी स्त्रिया या संघटित क्षेत्रात काम करतात. या निर्देशांकानुसार एकूण कामगार स्त्री लोकसंख्येपैकी ग्रामीण भागातील 33.3% स्त्रिया यात सहभागी आहेत तर शहरी भागातील 15.44% स्त्रिया या कामगार गटात सहभागी आहेत. त्यात सर्वात जास्त सहभागी असणाऱ्या राज्यांपैकी नागालँड या राज्यात 52.26% स्त्रिया या रोजगार क्षेत्रात कार्यरत आहेत. त्यानंतर हिमाचल प्रदेश, छत्तीसगड, आंध्र प्रदेश, सिक्कीम या राज्यांचा क्रमांक लागतो. तर सर्वात कमी महिलांचा सहभाग असलेल्या राज्यांपैकी दिल्ली या केंद्रशासित प्रदेशात 9.72% एवढा महिलांचा सहभाग दिसून येतो. त्यानंतर लक्षद्वीप, चंदीगड, पंजाब या राज्यांचा क्रमांक लागतो.

महिलांची साक्षरताः

भारतातील महिला साक्षरतेचा विचार केला तर तो पुरुष साक्षरता दरापेक्षा कमी आहे. कारण अनेक पालक आपल्या मुलींना शाळेत जाऊ देत नाहीत. त्याऐवजी ते लहान वयात लग्न करतात. बालविवाहाचे प्रमाण अगोदर प्रचंड होते. ते आता कमी कमी होताना दिसून येते. अनेक कुटुंबे, विशेषत: ग्रामीण भागातील असे मानतात की मुलगी होण्यापेक्षा मुलगा असणे चांगले आहे. त्यामुळे पुरुष मुलाला सर्व फायदे मिळतात. आज, साक्षरता दर 2011 च्या जनगणनेनुसार महिला साक्षरता पातळी 65.46% आहे. जिथे पुरुष साक्षरता दर 80% पेक्षा जास्त आहे. साक्षरतेच्या महत्त्वाबद्दल लोकांमध्ये जागरूकता पसरवण्यासाठी अनेक NGO उपक्रम आणि सरकारी जाहिराती, मोहिमा आणि कार्यक्रम आयोजित केले जात आहेत. तसेच महिला समानतेच्या हक्कांसाठी सरकारने कठोर नियम केले आहेत. गेल्या 10 वर्षांत भारताच्या साक्षरतेच्या दरात लक्षणीय वाढ झाली आहे. वेगवेगळ्या राज्यांच्या साक्षरतेच्या दराविषयी येथे काही तथ्ये आहेत, केरळ हे भारतातील एकमेव राज्य आहे जिथे 100% साक्षरता दर आहे. त्यानंतर गोवा, त्रिपुरा, मिझोराम, हिमाचल प्रदेश आणि महाराष्ट्र, सिक्कीम यांचा क्रमांक लागतो. भारतातील सर्वात कमी साक्षरता दर बिहार राज्यात दिसून येतो.

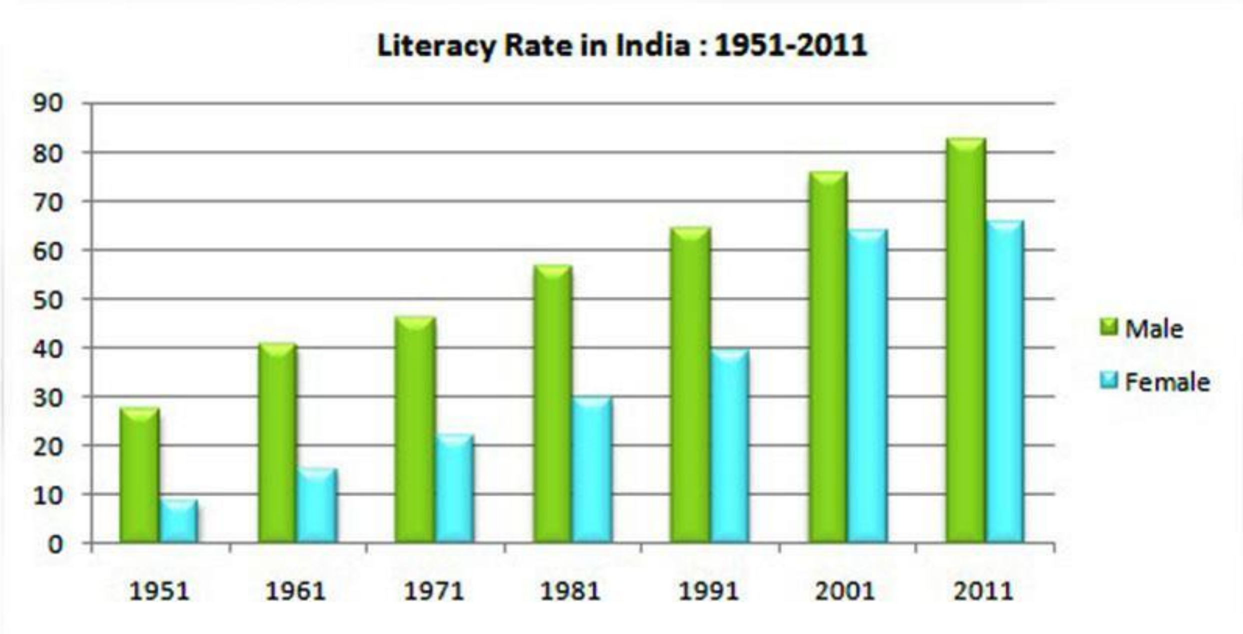

इतर विकसित देशांच्या तुलनेत भारतात साक्षरतेचे प्रमाण कमी का आहे याचाही विचार करायला हवा. मुळात भारतातील लोकसंख्या खूप जास्त आहे. 7व्या क्रमांकाचा देश असल्याने त्याची लोकसंख्या चीननंतर जगात दुसऱ्या क्रमांकावर आहे. भारतात 1 अब्जाहून अधिक लोक आहेत. विशेषतः ग्रामीण भागात शाळा आणि शैक्षणिक केंद्रांची संख्या कमी आहे. आजही अनेक लोक दारिद्र्यरेषेखाली आहेत. तसेच कायद्यानुसार मुलांना मोफत शिक्षण मिळायला हवे याचीही लोकांना जाणीव नाही.

महिलांचा राजकीय सहभागः

आज भारताच्या राजकीय महिलांच्या सहभागाकडे पहिले तर इंदिरा गांधी या देशाच्या पंतप्रधान होत्या आणि प्रतिभा देवीसिंह पाटील राष्ट्रपती होत्या . कॉंग्रेसच्या शीला दीक्षित , तामिळनाडू AIADMK अध्यक्षा जयललिता , पश्चिम बंगाल तृणमूल कॉंग्रेसच्या अध्यक्षा ममता बॅनर्जी आणि

बहुजन समाज पक्षाच्या अध्यक्षा मायावती यांनी चांगलेच नाव कमावले आहे . काँग्रेस अध्यक्षा सोनिया गांधी यांचा याआधीच जगातील सर्वात शक्तिशाली महिलांमध्ये समावेश करण्यात आला आहे. जर देशाची संसद पाहिलं तर सुषमा स्वराज आणि मीरा कुमार याही भारतीय राजकारणात प्रसिद्ध आहेत. कॉर्पोरेट क्षेत्र, बँकिंग क्षेत्र यांसारख्या क्षेत्रात इंद्रा नूयी आणि चंदा कोचर यांसारख्या महिलांनीही आपले कर्तृत्व सिद्ध केले आहे. महिलांच्या समस्यांवर योग्य तोडगा काढण्यासाठी, महिला आरक्षण विधेयक मंजूर करणे अत्यंत आवश्यक आहे - 108 वी घटनादुरुस्ती, यामुळे संसदेत महिलांचा 33% हिस्सा सुनिश्चित केला जातो. इतर भागातही महिलांना सक्रिय सहभागी करून घेण्यासाठी काही टक्के जागा राखीव ठेवण्यात आल्या आहेत.

भारताच्या संसदीय सार्वत्रिक निवडणुकांमध्ये महिलांचे मतदान 65.63% होते तर पुरुषांच्या तुलनेत 69.0% मतदान होते. 1950 मध्ये सार्वत्रिक मताधिकाऱ्याने सर्व महिलांना मतदानाचा अधिकार दिला. भारतीय राज्यघटनेतील कलम 326 मध्ये हे समाविष्ट आहे. 1965 मध्ये महिलांच्या सहभागाचा दर लोकसभा निवडणुकीसाठी 46.63% होता आणि 1944-84 मध्ये तो 58.7% पर्यंत वाढला या कालावधीत 1962 मध्ये पुरुषांचे मतदान 63.31% आणि 1984 मध्ये 68.8% होते.

गेल्या पन्नास वर्षातील राष्ट्रीय निवडणुकांसाठी 50 ते 60 टक्के च्या दरम्यान मतदान होऊन मतदान स्थिर राहिलेले आहे. राज्यांच्या निवडणुकांमध्ये महिलांच्या सहभागाचा कल वाढत आहे आणि काही प्रकरणांमध्ये महिलांचे मतदान पुरुषांपेक्षा जास्त आहे. 2012 च्या विधानसभा निवडणुकीसाठी महिलांच्या मतदानात वाढ नोंदवली गेलेली आहे आणि उत्तर प्रदेश सारख्या राज्यांमध्ये 58.82% ते 60.29% मतदान झालेले होते.

भारताच्या 2014 च्या संसदीय सार्वत्रिक निवडणुकीत महिलांचे मतदान 65.63% होते तर पुरुषांचे मतदान 67.09% होते. भारतातील 29 पैकी 16 राज्यांमध्ये पुरुषांपेक्षा स्त्रियांनी जास्त मतदान केले. त्या निवडणुकीत एकूण 26.06 दशलक्ष महिलांनी मतदानाचा हक्क बजावला.

1993 च्या 73 व्या घटना दुरुस्तीला मान्यता देण्यात आल्यानंतर महिलांना स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये 33 टक्के आरक्षण मिळाले व नंतर ते 50 टक्क्यांवर गेले. त्यामुळे अनेक महिलांना राजकारणात मोठ्या पदावर काम करण्याची संधी मिळाली त्याचप्रमाणे लोकसभा व राज्यसभा तसेच राज्यांच्या विधानसभांमध्ये महिलांना 33 टक्के आरक्षण मिळावे म्हणून 1996 मध्ये विधेयक सर्वप्रथम लोकसभेत मांडण्यात आले 2010 मध्ये राज्यसभेने हे विधेयक मंजूर केले होते परंतु लोकसभेत मंजूर नसल्याने ते लागू करता आले नाही.

अ.क्र.	वर्ष	लोकसभा		
		ए. जागा	महिला खासदार	म. खासदारांची संख्या %
१.	१९५२	४४९	२२	४.४
२.	१९८९	५४४	२८	५.१
३.	१९९१	५४४	३९	७.१८
४.	२००४	५४५	४५	८.२५
५.	२०१४	५४३	६१	११.२३
६.	२०१९	५४३	७८	१४.५८
७.	२०२४	५४३	७३	१३.४५

वरील तक्त्यावरून असे दिसून येते की महिलांचा प्रशासकीय संरचनेतील सहभागात वाढ होऊन 1952 मध्ये 4.4%, 1980 मध्ये 5.1%, तर 1991 साली 7.8% आणि 2004 साली 8.25%, 2014 मध्ये 11.23%, 2019 मध्ये 14.58% पर्यंत त्यांचे प्रमाण पोहोचले, तर 2024 मध्ये हे प्रमाण 13.45%. पर्यंत कमी झालेले दिसून येते.

महिलांच्या खऱ्याखुऱ्या विकासासाठी सरकारला मागासलेल्या ग्रामीण भागात जावे लागेल आणि तिथल्या महिलांना सरकारकडून मिळणाऱ्या सुविधा आणि त्यांच्या हक्कांची जाणीव करून द्यावी लागेल जेणेकरून त्यांचे भविष्य चांगले होईल. महिला सबलीकरणाचे स्वप्न साकार करण्यासाठी मुलींचे आणि त्यांच्या शिक्षणाचे महत्त्व जगासमोर आणण्याची गरज आहे.

निष्कर्षः

1. सामाजिक दृष्ट्या महिलांचे सक्षमीकरण होत असले तरी एकूण लोकसंख्येत लिंग गुणोत्तराचे प्रमाण हे विषम आहे. 2011 च्या जनगणनेनुसार मुला मुलींचे लिंग गुणोत्तर प्रमाण 883 एवढे अल्प आहे. आजही अज्ञान, अंधश्रद्धा व पारंपारिकतेचा पगडा स्त्रियांवर असलेला दिसून येतो हे चिंतनीय आहे.
2. महिलांचे सक्षमीकरण होत असले तरी शैक्षणिक दृष्टिकोनातून महिलांची साक्षरता म्हणावी तेवढी वाढलेली नाही. महिलांच्या साक्षरतेचे प्रमाण 65.46% एवढे अल्प आहे.
3. देशातील महिला आज जरी पुरुषांच्या बरोबर प्रत्यक्षता उभी असेल व त्यांचे सक्षमीकरण होत असले तरी स्त्रियांच्या सुरक्षतेच्या प्रश्न गंभीर बनलेला आहे. त्यामुळे पूर्णतः स्त्री सक्षमीकरण झाले असे म्हणता येत नाही.

शिफारशीः

1. महिलांचे राजकीय सक्षमीकरण घडवून आणण्यासाठी महिलांना सर्वच पातळीवर अधिकार देणे आवश्यक आहे.
2. महिलांचे सामाजिक दृष्टिकोनातून सक्षमीकरण घडून आणण्यासाठी शासनाबरोबर समाजातील सर्वच घटकांनी त्याला पाठिंबा दिला पाहिजे व महिलांनी देखील आपापली जबाबदारी ओळखून भूमिका पार पाडल्या पाहिजे.
3. महिलांचे शैक्षणिक दृष्टिकोनातून सक्षमीकरण होण्यासाठी व स्त्री साक्षरता वाढविण्यासाठी पालकांची मानसिकता बदलली पाहिजे शासनाने ही महिलांना मोफत शैक्षणिक सुविधा उपलब्ध करून देणे गरजेचे आहे.
4. महिलांच्या सर्वांगीण सक्षमीकरणासाठी शासनाने महिलांच्या सुरक्षिततेची हमी घेतली पाहिजे त्यासंबंधीच्या कायद्यांची कडक अंमलबजावणी करण्यात आली पाहिजे

समारोपः

भारतीय समाजात खऱ्या अर्थाने महिला सक्षमीकरण घडवून आणण्यासाठी, समाजातील पुरुषसत्ताक आणि पुरुषप्रधान व्यवस्था असलेल्या महिलांवरील वाईट प्रथांची मुख्य कारणे समजून घेणे आणि दूर करणे आवश्यक आहे. महिलांविरोधातील जुनी विचारसरणी बदलून घटनात्मक आणि कायदेशीर तरतुदींमध्येही बदल करणे आवश्यक आहे. अशाप्रकारे महिलांचे सक्षमीकरण ही एक काळाची गरज बनली आहे. स्त्री आणि पुरुष हे समाज रुपी व्यवस्थेचे दोन चाके आहेत. दोन्हींना समान महत्त्व दिले तरच समाज व्यवस्था कार्यक्षम बनेल परिणामी राष्ट्रांचा विकास घडून येईल म्हणून स्त्रियांचा दर्जा सुधारण्यासाठी व

त्यांना सक्षम बनवण्यासाठी शासनाची भूमिका महत्वपूर्ण ठरते असे म्हणता येईल.

संदर्भसूची:

1. Annapurna Nautiyal, Himanshu Bourai. (2009). “Women Empowerment in Garhwal Himalayas: Constraints and Prospects’, Kalpaz Publications, Delhi.
2. Brady, Martha (2005). Creating Safe Spaces and Building Social Assets For Young Women In The Deveoping World: A New Role For Sport. Women’s Studies Quarterly 2005, vol.33, no. 1&2
3. Christabell, P.J., (2009). “Women Empowerment through Capacity Building The Role of Microfinance’, Concept Publishing Company, New Delhi.
4. Dandikar, Hemalata. (1986). Indian Women’s Development: Four Lenses. South Asia Bulletin, VI (1), 2-10. Delhi.
5. Dr. Dasarati Bhuyan (2006).” Empowerment of Indian Women: A challenge of 21st Century Orissa Review.
6. Handy, F., & Kassam, M. (2004). Women’s empowerment in rural India. Paper presented at the ISTR conference, Toronto Canada.
7. Harriet B. Presser, Gita Sen, (2003). ‘Women’s Empowerment and Demographic Processes’, Oxford University Press, New York.
8. Kabeer, N. (1995). Targeting women or transforming instituions? Policy lessons from NGO antipoverty efforts. Development in practice 5(2), 108-116.
9. Kabeer, N. (2005). Gender Equality and Women’s Empowerment: A Critical Analysis of the third Millenium Development Goal. Gender and Development 13(1), 13-24.
10. Kabeer, Naila. (2003). Reversed Realities: Gender Hierarchies in Development Thought. London, Verso, Pp-69-79, 130-136.
11. Kachika, T. (2009). Women’s Land Rights in Southern Africa: Consolidated Baseline Findings from Malawi, Mozambique, South Africa, Zambia and Zimbabwe. London: Niza and Actiona AID International.
12. Kishor, S. and Gupta, K. (2009). Gender Equality and Women s Empowerment in India, NATIONAL FAMILY HEALTH SURVEY (NFHS-3) INDIA, 2005-06, International Institute for Population Sciences, Deonar, Mumbai.
13. Lennie, J. (2002). Rural women’s empowerment in a communication technology project: some contradictory effects. Rural Society, 12(3), 224-245.

14. Mosedale, Sarah (2005). Policy Arena. Assessing Women's Empowerment: Towards a Conceptual Framework. Journal of International Development, J. Int. Dev. 17 243-257
15. Peters, M., & Marshall, J. (1991). Education and empowerment: Postmodernism and the critique of humanism. Education and Society, 9(2).
16. मीना केळकर- भारतीय स्त्री संरक्षण आणि प्रतिमा- निमित्य प्रकाशन पुणे (१९९०)
17. इंदू शर्मा- महिला सशक्तिकरण के नवीन आयाम - राधा पब्लिकेशन नई दिल्ली (२०११)
18. डॉक्टर शुभांगी गोटे - महिला सबलीकरण स्वरूप व समस्या - वरद पब्लिकेशन्स औरंगाबाद (२००४)
19. लोकराज्य – माहिती जनसंपर्क महासंचालनालय महाराष्ट्र शासन मुंबई.
20. दैनिक लोकमत, लोकसत्ता, दिव्य मराठी, सकाळ
21. जनगणना २०११